

seksrollen in kinderboeken

Een inhoudsanalyse van recent bekroonde kinderboeken

L. Sercu

1. PROBLEEMSTELLING

Uit vorige onderzoeken (1) bleek dat de voorstelling van de seksen in kinderboeken erg traditioneel is. Vrouwen zijn ondergeschikt, zijn passief, binnenshuis gericht, behaagziek, helpend, aantrekkelijk, lief, volzaam, verzorgend, zonder ambities en als echtgenote en moeder beschreven. Mannen daarentegen zijn actief, avontuurlijk, onafhankelijk, buitenshuis gericht, leidinggevend en *geldverdieners*. Ook in de 'minder wetenschappelijke' literatuur verschenen gelijktijdig artikels over (en meestal tégen) dergelijke rigide seksrollen.

De centrale onderzoeksvraag was of seksrollen in recente kinderboeken nog wel zo traditioneel zijn. Er is nagegaan of er onder invloed van bepaalde maatschappelijke veranderingen geen evolutie zou bestaan van traditionele naar minder-traditionele seksrollen. Een onderzoek van seksrollen in die kinderboeken is dan relevant in die zin dat kinderboeken een invloed hebben op deze evolutie. Ze kunnen met andere woorden zorgen voor een bevestiging of verandering van een bepaalde sociale realiteit, in ons geval de traditionele seksrollen. Dit werd proefondervindelijk aangetoond door Flerx e.a. (Flerx e.a., 1976, 998-1007) met betrekking tot seksrollen. Uit dit onderzoek bleek namelijk dat het voorstellen van seksrollen aan kinderen (in kinderboeken, TV-programma's en films) een sterke rol speelt in het aanleren van die seksrollen. Bovendien toonden zij aan dat (traditionele) seksrollen veranderd kunnen worden door het aanleren van andere (egalitaire) seksrollen.

Als verder over een seksrol gesproken wordt, dan wordt hieronder het geheel van sociaal voorgeschreven (en dus relatieve) normen en verwachtingen, gekoesterd jegens personen in de positie van man of vrouw, begrepen. Deze normen en verwachtingen worden in een kinderboek voorgesteld door de beschrijving van het seksegedrag van de personages in dat kinderboek.

Er zal dus een onderscheid kunnen gemaakt worden tussen :

- traditionele seksrollen : zoals hierboven beschreven ;
- omgekeerd-traditionele seksrollen : de traditionele man-rol wordt toegewezen aan de vrouw, en de traditionele vrouw-rol wordt toegewezen aan de man ;
- egalitaire seksrollen : er zijn geen fundamentele verschillen tussen de verwachtingen ten opzichte van mannen en vrouwen. Hoewel er dan geen sprake meer kan zijn van *seks*-rollen, werd gemakshalve die term toch nog gebruikt.

Verder worden deze definities nog gespecificeerd.

2. ONDERZOEKSONTWERP

2.1. De inhoudsanalyse

Daar het onderzoeksobject hier kinderboeken betreft, is de aangewezen methode dan

ook de inhoudsanalyse. In de definitie van Holsti (Holsti, 1969, 14) is de inhoudsanalyse de "techniek om besluiten te trekken door op een objectieve en systematische manier gespecificeerde kenmerken van boodschappen te identificeren". Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds de kwantitatieve inhoudsanalyse die vaste waarnemingseenheden en inhoudscategorieën gebruikt – het vereist van de onderzoeker dus weinig interpretatie om de waargenomen eenheid in een inhoudscategorie onder te brengen –, en anderzijds de kwalitatieve inhoudsanalyse die geen nauwkeurig omschreven inhoudscategorieën en waarnemingseenheden gebruikt zodat het klasseren van de eenheden een grotere mate van interpretatie vanwege de onderzoeker vereist (2).

Bij de inhoudsanalyse wordt dus gebruik gemaakt van :

- de waarnemingseenheid : dit is de eenheid op basis waarvan men waarnemingen doet in termen van categorieën. In ons geval moet nog een onderscheid gemaakt worden tussen de primaire waarnemingseenheid, die hier een bepaald personage is, en de secundaire waarnemingseenheid die hier een bepaalde handeling van een personage is. De primaire waarnemingseenheden werden nog eens onderscheiden naar een aantal algemene kenmerken : sekse, burgerlijke staat, leeftijd, het al dan niet hebben van kinderen, beroep, de belangrijkheid in het boek en de gunstigheid van voorstelling.
- de context-unit is de eenheid die bij de kwalitatieve inhoudsanalyse nodig is om de waarnemingseenheid te kunnen interpreteren. Er werden tekstgedeelten van 120 à 210 woorden gebruikt omdat dit volgens Osgood (Osgood, 1959, 62) de meest stabiele resultaten geeft.
- de teleenheid of de onderzoekseenheid is de eenheid waarover uiteindelijk conclusies getrokken worden. In ons geval betrof het één bepaald kinderboek.

2.2. Onderzochte dimensies

Het centrale concept is dus de *sekserol*. En om dit begrip operationeel te maken, was het noodzakelijk de verschillende verwachtingen – die de eigenlijke sekserol vormen – op te splitsen naar verschillende dimensies die dan meetbaar werden door een indicering naar de eigenlijke inhoudscategorieën.

Dit kan als volgt geschematiseerd worden :

Concept	sekserol				
Dimensies van het concept	belang van de seksen		taken van de seksen		seksegedrag
	manifest	latent	gezin	beroep	
Categorieën	algemeen voorkomen	herhaald voorkomen	voorkomen in gezinstaken	voorkomen in bep. beroepen	voorkomen in instrum. en expr. gedrag
Analyse	kwantitatieve inhoudsanalyse				kwalitatieve inhoudsanalyse

Enige uitleg kan dit schema veel verduidelijken :

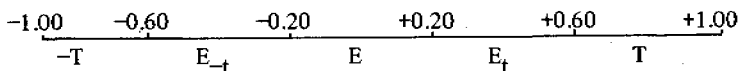
1ste DIMENSIE : het belang gehecht aan de seksen ; kan geïnduceerd worden door middel van het voorkomen van de seksen in een kinderboek. Er wordt veel (weinig) belang gehecht aan een bepaalde sekse als die over- (of onder-) vertegenwoordigd is. Er kan hierbij een onderscheid gemaakt worden tussen :

– het manifest belang als de onmiddellijke zichtbare verhouding tussen seksen in de kinderboeken die gemeten wordt door middel van het aantal mannelijke en vrouwelijke personages (dit is het *algemeen voorkomen*) ;

– het latent belang als de onderliggende, niet zo zichtbare verhouding tussen de seksen in de kinderboeken die gemeten wordt door middel van het herhaald voorkomen van mannelijke en vrouwelijke personages in de kinderboeken (dit is het 'herhaald voorkomen'). In beide gevallen zal in een traditionele sekserol meer belang gehecht worden aan de mannelijke sekse en zal de mannelijke sekse dan ook meer voorgesteld worden. Het proportioneel verschil tussen het voorkomen van mannelijke en vrouwe-

lijke personages werd gemeten door middel van de score $y = \frac{n_m - n_v}{n_m + n_v}$ waarbij n_m = het

aantal mannelijke personages en n_v = het aantal vrouwelijke personages. Deze score loopt van -1.00 tot +1.00 waarbij +1.00 een volledig traditionele sekseverhouding, en -1.00 een volledig omgekeerd-traditionele sekseverhouding aanduidt. Om de verschillende kinderboeken te kunnen vergelijken werd gebruik gemaakt van de volgende schaal :

met :

T = traditionele sekseverhouding (van alle personages zijn er geen tot 20 % vrouwen) ;

E_t = egalitaire sekseverhouding in traditionele richting (van alle personages zijn er 20 tot 40 % vrouwen) ;

E = egalitaire sekseverhouding (van alle personages zijn er 40 tot 60 % vrouwen) ;

E_{-t} = egalitaire sekseverhouding in omgekeerd-traditionele richting (van alle personages zijn er 60 tot 80 % vrouwen) ;

-T = omgekeerd-traditionele sekseverhouding (van alle personages zijn er 80 % allemaal vrouwen).

Het moet wel beklemtoond worden dat de scheiding tussen deze grenzen erg arbitrair is, doch als hiermee voortdurend rekening gehouden wordt blijft het een bruikbaar middel om de gegevens te vergelijken.

2de DIMENSIE : taken van de seksen ; twee grote groepen taken kunnen onderscheiden worden (Geiken, 1964, 349-352) :

A. Gezinstaken : het al dan niet voorbehouden zijn van deze taken aan een bepaalde sekse kan gemeten worden door middel van het voorkomen van de seksen in die gezinstaken. De volgende gezinstaken werden onderscheiden : *huishoudelijke taken* (inkopen, stof afnemen, schrobben, wassen en strijken, maaltijden klaarmaken, diepvriezen, maaltijden plannen, kleding herstellen, auto wassen, uitkiezen van klein huisgerief, geschenkjes kopen, tuinieren, kleine rekeningen betalen), *kinderverzorging* (verzorgende

functies, opvoedende functies en tijd doorbrengen met meisjes en jongens, beschermende functie) en *autoritaire* (3) *taken* (geldaangelegenheden regelen, geld verdienen, zich bezighouden met politiek en gemeenschapsleven, autoritair optreden, besluiten betreffende het gezin nemen). Die verschillende gezinstaken zijn elk op een verschillende manier traditioneel. Namelijk

- een traditionele rolverdeling bij *huishoudelijke taken* en bij *kinderverzorging* bestaat erin dat al deze taken door vrouwen worden uitgeoefend. Binnen een egalitaire rolverdeling oefenen zowel mannen als vrouwen die taken uit. Opnieuw werd dit gemeten door middel van de score y , met dit verschil echter dat in de teller het aantal mannelijke personages afgetrokken werd van het aantal vrouwelijke personages in die gezinstaken ;
- een traditionele rolverdeling bij *autoritaire taken* bestaat erin dat al deze taken door mannen worden uitgeoefend. Nogmaals werd dit gemeten door middel van de score y , waarbij enkel het voorkomen van de personages in de 'autoritaire taken' verwerkt werd. De score loopt opnieuw van -1.00 tot $+1.00$ met dezelfde betekenis als hierboven.

B. Beroepstaken ; hierbij werd een onderscheid gemaakt tussen :

- enerzijds het voorkomen van de seksen in de beroepen ; een traditionele sekserol houdt dan in dat beroepen als een typisch mannelijke bezigheid voorgesteld worden. De beroepen zullen dus voornamelijk door mannelijke personages uitgeoefend worden. In een egalitaire sekserol wordt het beroep niet voorgesteld als een taak die voorbehouden is aan een bepaalde sekse. De beide seksen zullen dus evenveel vertegenwoordigd zijn in het beroepsleven. Dit kan gemeten worden door middel van de score y , waarbij enkel het voorkomen van de personages in de beroepen gebruikt werd ;
- anderzijds het verschil tussen de seksen wat betreft het gemiddelde beroepsprestige van de door hen uitgeoefende beroepen ; de beroepen kregen een prestigescore toegekend op basis van de beroepsstratificatie van Van Heek en Vercrujssse (Van Heek e.a., 1958, 25-26) en van Hodge e.a. (Hodge e.a., 1964, 290-292). Dan werd het gemiddelde beroepsprestige van de mannelijke en vrouwelijke personages berekend. Om deze gegevens een betekenis te geven werd ervan uitgegaan dat in een traditionele sekserol de ambitieuze en *prestigieuze* beroepen voorbehouden zijn aan mannen, terwijl er in een egalitaire sekserol geen onderscheid gemaakt wordt tussen mannelijke en vrouwelijke personages bij het toekennen van al dan niet prestigieuze beroepen. Dit werd gemeten door middel van de score $y' = \frac{P_m - P_v}{57}$ (4) waarbij P_m = het gemiddeld beroepsprestige van de mannelijke personages, en P_v = het gemiddeld beroepsprestige van de vrouwelijke personages is. Deze score loopt opnieuw van -1.00 tot $+1.00$.

3de DIMENSIE : gedrag van de seksen ; op basis van de analyse van Broverman e.a. (Broverman e.a., 1972, 59-78) werd het seksegedrag van de personages geklasseerd in een analyseschema ter meting van de instrumentaliteit en de expressiviteit van dat seksegedrag. In deze en ook onze analyse werd een traditionele man-rol beschouwd als 100 % instrumenteel (en/of 0 % niet-instrumenteel) en 0 % expressief (en/of 100 % niet-expressief). Een traditionele vrouw-rol is dan 100 % expressief (en/of 0 % niet-expressief) en 0 % instrumenteel (en/of 100 % niet-instrumenteel). De instrumentali-

teit/expressiviteit van het seksegedrag werd geanalyseerd op basis van de categorieën van Broverman e.a.. Uit onderstaand voorbeeld blijkt welke deze categorieën zijn :

Items	Zazapina, vrouw hoofdpersonage, positief, niet- volwassen		Mat, mannelijk hoofdpersonage, positief, tien jaar	
	Ja	Nee	Ja	Nee
	Instrumentaliteit			
1. al dan niet agressief, ...	3	0	2	0
2. al dan niet objectief, ...	10	12	2	0
3. al dan niet superieur, ...	16	2	2	0
4. al dan niet logisch, ...	22	4	7	0
5. al dan niet actief, ...	30	2	8	0
6. al dan niet werelds, ...	10	3	0	0
Totaal	91 (b)	23 (a)	21 (a)	0 (b)
Expressiviteit				
1. al dan niet spraakzaam, ...	4	1	4	0
2. al dan niet tactvol, ...	26	8	0	4
3. al dan niet zacht, ...	5	0	0	0
4. al dan niet netjes, ...	0	0	0	0
5. al dan niet nood aan veiligheid	14	1	3	0
6. al dan niet houden van het mooie	21	0	0	0
7. al dan niet emotioneel	36	0	10	2
Totaal	106 (c)	10 (d)	17 (d)	6 (c)
Totaal	230		44	
Score	0.12		0.23	

Met deze gegevens kon opnieuw per personage een score berekend worden die een weergave is van het traditioneel karakter van het seksegedrag van dat personage. De score werd als volgt berekend :

$$s = \frac{(a - b) + (c - d)}{a + b + c + d}$$

Zoals blijkt uit het voorbeeld was het noodzakelijk de waarden (a) en (b), en (c) en (d) om te keren bij het berekenen van het traditioneel karakter van de sekserol van een andere sekse, omdat een traditionele vrouw-rol het omgekeerde is van een traditionele man-rol.

Deze score loopt opnieuw van +1.00 (volledig traditioneel seksegedrag) tot -1.00 (volledig omgekeerd-traditioneel seksegedrag). De personages werden onderscheiden naar sekse, leeftijd, hun evaluatie in het kinderboek (5), en hun belangrijkheid in het kinderboek.

2.3. De onderzochte kinderboeken

De onderzoekspopulatie bestaat niet uit alle Vlaamse kinderboeken, maar uit recent bekroonde Vlaamse kinderboeken. Deze beperking is zeker verantwoord omdat be-

kroonde kinderboeken door hun prestigieuze bekroning een groter publiek bereiken. Bovendien is het werken met een populatie van alle Vlaamse (of zelfs Nederlandstalige) kinderboeken niet mogelijk, vermits een lijst van alle Vlaamse kinderboeken, met hun jaar van uitgave niet bestaat. Het opstellen van zo'n lijst levert onoverkomelijke moeilijkheden op omdat sommige Vlaamse auteurs verbonden zijn aan Nederlandse uitgeverijen, en omdat sommige Nederlandse auteurs ook verbonden zijn aan Vlaamse uitgeverijen. Bij het opstellen van de lijst van bekroonde kinderboeken werd gebruik gemaakt van de Antwerpse Provinciale Prijs (APP) en de boekenprijzen van het Jaarlijks Referendum, gehouden op de Antwerpse Boekenbeurs (JR). Andere prijzen (6) werden niet gebruikt omdat het meestal eenmalige of zeer onregelmatig uitgereikte prijzen betreft. Bovendien overlappen deze prijzen elkaar meestal zodat, als gebruik gemaakt wordt van de twee bovenstaande prijzen, reeds de meeste bekroonde kinderboeken in de lijst opgenomen zijn.

Omdat de inhoudsanalyse hier recente kinderboeken betreft, werd een lijst samengesteld van 1974 tot en met 1978. Deze basislijst van 28 kinderboeken was nog te uitgebreid. En om de relevantie nog op te drijven werd een bijkomend selectie criterium gezocht in de theorie van het model-leren (7). Op basis hiervan werden boeken die een niet-westerse situatie behandelen uitgeschakeld. De uiteindelijke lijst van de te onderzoeken kinderboeken zag er dan als volgt uit :

1. AUWERA, F., *De Gnokkel*, Lier, Van In, 1976. (APP 1978)
2. DURNEZ, G., *Faantje in het Circus*, Tielt, Lannoo, 1975. (APP 1977)
3. GUIRLANDE, C., *Avontuur op de Rietkraag*, Averbode, Altiora, 1977. (JR 1978)
4. LAENEN, G., *Paultje, ze gaan weer vechten*, Tielt, Lannoo, 1977. (JR 1977)
5. LAENEN, G., *Leven, Overleven*, Tielt, Lannoo, 1975. (APP 1977)
6. LIE, *Van Jonas en Sofie en ... Toetela natuurlijk*, Tielt, Lannoo, 1974. (JR 1975)
7. STAES, G., *Het Zeepbellenmeisje*, Tielt, Lannoo, 1973. (APP 1975)
8. STRUËLENS, R., *Alarm in Woudam*, Averbode, Altiora, 1975. (JR 1976)
9. SWARTENBROECKX, R., *Reis tussen twee dromen*, Antwerpen, Standaard, 1974. (JR 1975)
10. TIMMERMANS, G., *De Kip, de Keizer en de Tsaar*, Brugge, Angelet, 1973. (APP 1974)
11. VAN CAMP, G., *Ik ben Harry van de Achterbuurt*, Tielt, Lannoo, 1975. (APP 1975)
12. VAN CLEEMPUT, G., *Het huis in de jungle*, Averbode, Altiora, 1977. (JR 1978)
13. VAN DAËLE, H., *Het Jaar van de Boze Kabouter*, Brugge, Roya, 1975. (JR 1976)
14. VAN HALEWIJN, M., *Floris en Floriaan*, Tielt, Lannoo, 1973. (JR 1974)
15. VAN HALEWIJN, M., *Een Schaap met Witte Voetjes*, Tielt, Lannoo, 1976. (JR 1977)
16. WILLEMS, L., *Zazapina in de Zoo*, Tielt, Lannoo, 1975. (APP 1976)

2.4. De waarde van de inhoudsanalyse

De inhoudsanalyse werd door vier onafhankelijke codeurs nog eens toegepast op één kinderboek. Wat betreft de kwantitatieve inhoudsanalyse werd vastgesteld dat de resultaten van de verschillende analyses nagenoeg gelijk zijn. Ook voor de kwalitatieve inhoudsanalyse werd vastgesteld dat de overeenstemming tussen de resultaten erg groot is (8). De betrouwbaarheid van de inhoudsanalyse is dus op alle vlakken groot.

3. RESULTATEN VAN DE ANALYSE

Alle bekomen resultaten kunnen nu beknopt voorgesteld worden in twee schema's. Schema 1 verzamelt de gegevens uit de kwantitatieve inhoudsanalyse, terwijl in schema 2 de gegevens uit de kwalitatieve inhoudsanalyse terug te vinden zijn. Er kunnen dus enkele vaststellingen gedaan worden.

3.1. Betreffende de aard van de personages bij de kwantitatieve inhoudsanalyse

Hier werden de personages uit de kinderboeken onderscheiden naar twee kenmerken. Namelijk, naar leeftijd en naar burgerlijke staat.

1. Leeftijd : hier werd vastgesteld dat de sekseverhouding bij niet-volwassenen iets meer niet-traditioneel (egalitair en omgekeerd-traditioneel) was dan bij de volwassenen. Dit blijkt uit onderstaande tabel waarin de gegevens van alle kinderboeken opgeteld werden.

Tabel 1

Traditioneel karakter van de sekseverhouding bij volwassenen en niet-volwassenen

	Traditioneel (T/E _t)	Niet-traditioneel (E/E _t / -T)	Totaal
Niet-volwassenen	71,5 % (10)	28,5 % (4)	100 % (14)
Volwassenen	87,5 % (14)	12,5 % (2)	100 % (16)

2. Burgerlijke staat : slechts in 4 kinderboeken is een vergelijking mogelijk met betrekking tot deze variabele ; een vergelijking toont bovendien aan dat er geen systematiek is in deze gegevens.

3.2. Betreffende de aard van de personages bij de kwalitatieve inhoudsanalyse

Hier werden de personages uit de kinderboeken onderscheiden naar vier kenmerken, waarvan één weggevallen is (personages naar evaluatie) omwille van de reeds eerder gegeven reden.

1. Sekse : er kan vastgesteld worden dat in 13 kinderboeken de vrouwelijke personages minder traditioneel voorgesteld worden dan de mannelijke personages. In 2 kinderboeken is dit omgekeerd en in 1 kinderboek is geen vergelijking mogelijk.

Bovendien zijn de auteurs veel ongenueanceerder en veel meer overtuigd bij het toekennen van die sekserol aan de vrouwelijke personages want de gemiddelde standaardafwijking is bij vrouwelijke personages 0.27 en bij mannelijke personages 0.35.

2. Leeftijd en sekse : op twee vlakken was hier een vergelijking mogelijk ; een vergelijking tussen volwassenen en niet-volwassenen bij mannelijke en bij vrouwelijke perso-

Schema 1
Overzicht van de vaststellingen uit de kwantitatieve inhoudsanalyse ;
scores en labels van het traditioneel karakter van de seksevenhoudingen

Table with columns: Kinderboeken*, 1-16, score, gelabeld. Rows include: Algemeen voorkomen van seksen in de tekst, Herhaald voorkomen van seksen in de tekst, Herhaald voorkomen van seksen naar leeftijd (niet-volwassenen, volwassenen), Algemeen voorkomen van seksen naar burgerlijke staat (ongehuwd, gehuwd), Herhaald voorkomen van seksen in specifieke gezinssituaties (huishoudel. taken, kinderverzorging, autoritaire taken), Algemeen voorkomen van seksen in beroepen, Gemiddeld beroepsprestige van de seksen.

Scores en labels van het traditioneel karakter van het

* Cijfer correspondeert met een bepaald kinderboek, cfr. lijst in 2.3
T = traditionele seksevenhouding (van +1 tot 0,60)
E_t = egalitaire seksevenhouding in traditionele richting (van 0,60 tot 0,20)
E_{-t} = egalitaire seksevenhouding (van 0,20 tot -0,20)
E_t = egalitaire seksevenhouding in omgekeerd-traditionele richting (van -0,20 tot -0,60)
-T = omgekeerd-traditionele seksevenhouding (van -0,60 tot -1)

Schema 2
Overzicht van de vaststellingen uit de kwalitatieve inhoudsanalyse ;
scores en labels van het traditioneel karakter van het seksegedrag

Table with columns: Kinderboeken*, 1-16, score, gelabeld. Rows include: Seksegedrag van de personages (Ma, Vr), Ma niet-volwassen, Ma volwassen, Vr niet-volwassen, Vr Volwassen, Ma hoofdpersonages, Ma nevenpersonages, Vr hoofdpersonages, Vr nevenpersonages.

Scores en labels van het traditioneel karakter van het

* Cijfer correspondeert met een bepaald kinderboek, cfr. lijst in 2.3.
Ma = mannelijke personages, en Vr = vrouwelijke personages
T = traditioneel seksegedrag (van +1 tot +0,60)
E_t = egalitair seksegedrag in traditionele richting (van +0,60 tot +0,20)
E_{-t} = egalitair seksegedrag (van +0,20 tot -0,20)
E_t = egalitair seksegedrag in omgekeerd-traditionele richting (van -0,20 tot -0,60)
-T = omgekeerd-traditioneel seksegedrag (van -0,60 tot -1)

nages, en een vergelijking tussen mannelijke en vrouwelijke personages bij volwassenen en bij niet-volwassenen.

Vergelijking tussen niet-volwassenen en volwassenen naar het traditioneel karakter van hun seksegedrag :

- bij de mannelijke personages : in 11 kinderboeken is het seksegedrag van de niet-volwassenen minder traditioneel dan het seksegedrag van de volwassenen. In 3 kinderboeken is dit omgekeerd en in 2 kinderboeken is geen vergelijking mogelijk.
- bij de vrouwelijke personages : in 6 kinderboeken is het seksegedrag van de niet-volwassenen minder traditioneel dan het seksegedrag van de volwassenen. In 5 kinderboeken was dit omgekeerd, in 2 kinderboeken was er nauwelijks een verschil en in 3 kinderboeken was geen vergelijking mogelijk.

Vergelijking tussen mannelijke en vrouwelijke personages naar het traditioneel karakter van hun seksegedrag :

- bij de niet-volwassenen : in 9 kinderboeken was het seksegedrag van de vrouwelijke personages minder traditioneel dan het seksegedrag van de mannelijke personages, in 4 kinderboeken is dit omgekeerd en in 3 kinderboeken is geen vergelijking mogelijk.
- bij de volwassenen : in 11 kinderboeken was het seksegedrag van de vrouwelijke personages minder traditioneel dan het seksegedrag van de mannelijke personages, in 3 kinderboeken is dit omgekeerd, en in 2 kinderboeken was geen vergelijking mogelijk.

Men kan dus besluiten dat vrouwelijke personages meer niet-traditioneel voorgesteld worden dan mannelijke personages, en dat dit verschil nog sterker is dan het verschil dat bestaat tussen niet-volwassenen en volwassenen.

3. Belangrijkheid van de personages, en sekse : opnieuw was op twee vlakken een vergelijking mogelijk ; een vergelijking tussen hoofd- en nevenpersonages bij mannelijke en bij vrouwelijke personages, en een vergelijking tussen mannelijke en vrouwelijke personages bij hoofd- en bij nevenpersonages.

Vergelijking tussen hoofdpersonages en nevenpersonages naar het traditioneel karakter van hun seksegedrag :

- bij mannelijke personages : in 14 kinderboeken is het seksegedrag van de hoofdpersonages minder traditioneel dan het seksegedrag van de nevenpersonages, in 2 kinderboeken is dit omgekeerd.
- bij vrouwelijke personages : in 2 kinderboeken is het seksegedrag van de hoofdpersonages minder traditioneel dan het seksegedrag van de nevenpersonages, in 8 kinderboeken is dit omgekeerd en in 6 kinderboeken is geen vergelijking mogelijk.

Vergelijking tussen mannelijke en vrouwelijke personages naar het traditioneel karakter van hun seksegedrag :

- bij de hoofdpersonages : in 5 kinderboeken is het seksegedrag van de vrouwelijke personages minder traditioneel dan het seksegedrag van de mannelijke personages, in 5 kinderboeken is dit omgekeerd, en in 6 kinderboeken is geen vergelijking mogelijk.

- bij de nevenpersonages : in 11 kinderboeken is het seksegedrag van de vrouwelijke personages minder traditioneel dan het seksegedrag van de mannelijke personages, in 2 kinderboeken is dit omgekeerd en in 2 kinderboeken is geen vergelijking mogelijk.

4. HYPOTHETISCHE VERKLARING VAN DEZE VASTSTELLING

Drie grote vaststellingen zijn te verklaren :

4.1. Eerste vaststelling : tussen de kinderboeken onderling is er een verschil met betrekking tot het traditioneel karakter van de daarin voorgestelde sekserolpatronen

De auteur van een kinderboek kan gezien worden als de weergever van bepaalde (sekse) gedragsmodellen die hem aangeleerd werden vanuit de hem omringende structuur (9). Belangrijk is nu dat er verschillende substructuren bestaan, die verschillen wat betreft het traditionele karakter van hun (sekse-) gedragspatronen. Waarom een auteur afstapt van een bepaald gedragsmodel ten voordele van een ander gedragsmodel kan waarschijnlijk het best beantwoord worden in ruilsociologische termen. Het is namelijk zó dat auteurs in hun (sub) structuur geconfronteerd werden met alternatieve (egalitaire of niet-traditionele) gedragsmodellen en rolverdelingen. Denk bijvoorbeeld aan de toegevoegde vrouwenarbeid, en de daardoor veranderde gezinsorganisatie. Onvermijdelijk moet de auteur na deze confrontatie een balans opmaken : welk gedragspatroon levert hem de meeste baten bij de minste kosten op. Belangrijk hierbij is ook dat de meeste evaluatiecriteria die bij een dergelijke analyse gehanteerd worden, sociaal bepaald zijn.

Er werd nagegaan of auteurs, die verschillen wat betreft het traditioneel karakter van sekserollen in hun kinderboek, afkomstig zijn uit een verschillende substructuur. Hierbij werd gebruik gemaakt van de volgende structurele kenmerken :

1. De sekse van de auteur :

Er werd vastgesteld dat vrouwelijke auteurs kinderboeken schrijven die in ieder opzicht minder traditioneel zijn dan boeken van de mannelijke auteurs.

2. Uitgeverij van de auteur :

Het blijkt dat er een groot verschil bestaat tussen het traditioneel karakter van de kinderboeken uitgegeven door enerzijds de Lannoo-uitgeverij en anderzijds de andere uitgeverijen (10). Dit blijkt duidelijk uit de gegevens met betrekking tot het gemiddeld traditioneel karakter van het 'seksegedrag' van de personages in de kinderboeken :

Tabel 2

Gemiddeld traditioneel karakter van de kinderboeken uitgegeven door de verschillende uitgeverijen

	Gemiddeld traditioneel karakter	Standaardafwijking
Lannoo	0.13	0.16
Niet-Lannoo	0.49	0.18

De oorzaak van deze verschillen kan enerzijds bij de uitgever zelf liggen — hij beslist over het al dan niet uitgeven van een manuscript — of anderzijds bij de auteur : hij beslist over het al dan niet opsturen van zijn manuscript naar een bepaalde uitgever. Dat de eerste verklaring de meest waarschijnlijke is, blijkt uit interviews van uitgevers (11). Bovendien is het zo dat auteurs van kinderboeken meestal grote publicatiemoeilijkheden hebben, waardoor zij zelf geen selectie meer kunnen maken tussen de uitgeverijen.

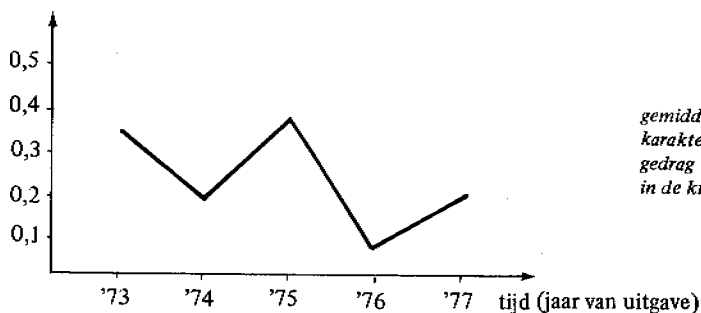
3. Leeftijd van de auteurs :

Er werd vastgesteld dat jongere auteurs (relatief) meer egalitaire kinderboeken schrijven, en dat oudere auteurs (relatief) meer traditionele kinderboeken schrijven.

Waarschijnlijk is deze variabele 'leeftijd' ook bepaald door de factor 'tijd'. Namelijk, als de resultaten van dit onderzoek vergeleken worden met vorige inhoudsanalyses, dan kan vastgesteld worden dat met verloop van tijd een zekere evolutie is van traditionele sekserollen. Want als het invoeren van de nieuwe egalitaire sekserollen gezien wordt als het gevolg van een cumulerende wisselwerking tussen individuen en een substructuur, dan betekent dit dat met verloop van tijd het nieuwe egalitaire gedragsmodel veld zal winnen op het oude, traditionele gedragsmodel. Dit kan bovendien nog geïllustreerd worden met grafiek 1 en tabel 3. Dit gebeurt echter enkel voor de duidelijkheid. Het is namelijk zó dat te weinig eenheden geobserveerd zijn over een veel te korte tijdspanne om er betrouwbare vaststellingen uit af te leiden.

Grafiek 1

Evolutie in het traditioneel karakter van het seksegedrag van de personages in de kinderboeken (samengenomen naar jaar van uitgave)

gemiddeld traditioneel karakter van het seksegedrag van de personen in de kinderboeken.

Tabel 3

Vergelijking tussen kinderboeken van dezelfde auteurs uit verschillende jaren

		Traditioneel karakter van het seksegedrag (score s)
Gie Laenen	1975 Leven, Overleven	0,20
	1977 Paultje, ze gaan weer...	0,04
M. Van Halewijn	1973 Floris en Floriaan	0,17
	1976 Het schaap met witte...	-0,07

Een ruilsociologische verklaring wordt verder gezocht.

4.2. Tweede vaststelling : binnen de kinderboeken zelf zijn er verschillen met betrekking tot de verschillende algemene resultaten van de kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyses van sekserollen in kinderboeken

De gegevens in verband met het algemeen en herhaald voorkomen stemmen niet met elkaar overeen omdat zij een weergave zijn van het manifest en latent belang dat aan een bepaalde sekse gehecht wordt. Uit de gegevens in verband met de specifieke gezins-situaties blijkt dat huishoudelijke taken nog tamelijk traditioneel voorgesteld worden terwijl autoritaire taken reeds meer niet-traditioneel voorgesteld worden. Dit betekent dat het voornamelijk de moeders zijn die meer egalitair voorgesteld worden, want een niet-traditionele rolverdeling in verband met autoritaire taken bestaat erin dat al die taken niet meer exclusief voorbehouden zijn aan de vader. Anderzijds is de *emancipatie van de vader* naar een egalitaire (gezins) rol veel beperkter : zijn aandeel in de huishoudelijke taken en in de kinderverzorging blijft relatief laag in vergelijking met het aandeel van de moeder in de autoritaire gezinstaken. Er kan dus gesproken worden van een *eenzijdige emancipatie*.

Wat betreft de verschillen tussen het voorkomen van seksen in beroepen en het gemiddeld beroepsprestige van de seksen : hoewel het in de meeste kinderboeken nog voornamelijk de mannen zijn die een beroep uitoefenen, zijn de vrouwen die een beroep uitoefenen meestal niet benadeeld wat betreft beroepsprestige. Er mag echter geen al te grote betekenis gehecht worden aan dit gegeven. Want de weinige vrouwen met een beroep situeren zich allemaal tamelijk dicht rond een waarde die overeenkomt met het gemiddeld beroepsprestige van de man. De beroepen met een erg hoog en een erg laag beroepsprestige worden dus bijna allemaal uitgeoefend door mannen.

Het belangrijkste, en ook moeilijkst te verklaren verschil is waarom de sekserollen via de indicator *belang* vlug als traditioneel waargenomen worden, en via de indicator *seksegedrag* vlug als niet-traditioneel waargenomen worden. Dit blijkt ook uit onderstaande tabel 4 :

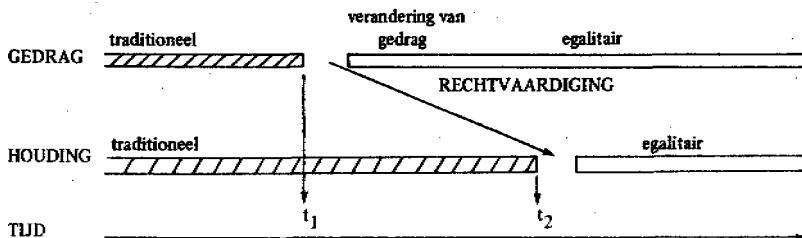
Tabel 4
Opdeling van de kinderboeken naargelang van hun resultaat per indicator

	Belang	Seksegedrag
Traditioneel	75 % (12)	37,5 % (6)
Niet-traditioneel	25 % (4)	62,5 % (10)
Totaal	100 % (16)	100 % (16)

Om dit te verklaren wordt er van uitgegaan dat het gedrag van de actor in grote mate de bepalende factor is van de houding (attitude) van de actor. Namelijk, een actor vormt en krijgt zijn waardenpatroon (houding, attitude) gevormd vanuit een gedrag dat hij uitgevoerd heeft. Dit waarden- en normenpatroon vormt dan de rechtvaardiging (legitimatie én rationalisatie) van het gestelde gedrag. Zoals eerder bleek, moet de overgang van een traditionele sekserol naar een egalitaire sekserol beschouwd worden als een proces. En daar de houding van een actor bepaald wordt door zijn gedrag, zal er

dus een zeker tijdsverloop zijn tussen het veranderen van zijn gedragspatroon en het veranderen van zijn houding. Schematisch kan dit wat duidelijker voorgesteld worden :

Er is dus een ogenblik (tussen t_1 en t_2) waarop er een zekere tegenspraak is tussen het gedrag en de houding. Dit kan dan ook gelden als verklaring van de tegenstelling tussen enerzijds de indicator *belang* en anderzijds de indicator *seksegedrag*. Dit in de veronderstelling dat de indicator *seksegedrag* gezien kan worden als een aanduiding van het seksegedrag van de auteur. Zijn houding kan dan gemeten worden door middel van de indicator *belang* want het belang gehecht aan een bepaalde sekse is duidelijk een waardeoordeel en maakt dus wezenlijk deel uit van zijn attitude. Juist omdat de overgang van traditioneel- naar egalitair seksegedrag zich pas recent heeft voorgedaan, is de verandering van de houding bij de meeste auteurs nog niet gebeurd. Met andere woorden, de auteurs in wiens kinderboeken een tegenstelling zichtbaar is tussen hun gedrag en hun houding zijn de auteurs die zich in de periode tussen t_1 en t_2 bevinden.

4.3. Derde vaststelling : binnen de kinderboeken zelf zijn er verschillen met betrekking tot de specifieke resultaten van de kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse van sekserollen in kinderboeken

De hierboven vastgestelde structurele verschillen tussen de auteurs bestaan ook bij de personages in de kinderboeken :

- wat betreft de sekse : de vrouwelijke personages worden met betrekking tot hun seksegedrag bijna altijd minder traditioneel en meer egalitair voorgesteld dan de mannelijke personages ;
- wat betreft de leeftijd : de niet-volwassen personages worden met betrekking tot hun seksegedrag en hun voorkomen bijna altijd minder traditioneel en meer egalitair voorgesteld dan volwassenen (in de kinderboeken die niet-traditioneel zijn wat betreft het seksegedrag en het herhaald voorkomen, zijn er meestal geen verschillen tussen volwassenen en niet-volwassenen met betrekking tot hun seksegedrag en voorkomen) ;
- burgerlijke staat : in de vier kinderboeken waar een vergelijking mogelijk is, zijn geen eenduidige verschillen ;
- belangrijkheid van de personages : daar het seksegedrag van de nevenpersonages beoordeeld moet worden op grond van enkele (of slechts één) gedragingen, wordt de kans op toevallige verschillen erg groot.

Dit betekent dus dat de gegevens over de hoofdpersonages een grotere waarde hebben. Als die gegevens dan gebruikt worden om bovenstaande vaststellingen nog eens te onderzoeken, dan worden ongeveer dezelfde resultaten bekomen.

Ter verklaring van de eerste twee aspecten (seks, en leeftijd van de personages) kan opnieuw een ruilsociologisch kader gebruikt worden, en wel in relatie met de hierboven aangehaalde 'eenzijdige emancipatie'. Die eenzijdigheid bestaat erin dat het voornamelijk :

- de vrouwelijke auteurs zijn die egalitaire kinderboeken schrijven ;
- de vrouwelijke personages uit de kinderboeken zijn die egalitair voorgesteld worden, en dit zowel wat hun seksegedrag als hun taken in het gezin betreft ;
- de jongere auteurs zijn die egalitaire kinderboeken schrijven ;
- de jongere personages uit de kinderboeken zijn die egalitair voorgesteld worden.

Dit zou vanuit een ruilsociologische verklaring veronderstellen dat een egalitaire (traditionele) sekserol meer baten en minder kosten meebrengt dan een traditionele (egalitaire) sekserol voor jongere en vrouwelijke (oudere en mannelijke) auteurs, en dat zij dit dan ook zo weergeven in hun kinderboeken.

Dat een kosten- en batenanalyse van een egalitaire sekserol (in vergelijking met de traditionele sekserol) in het voordeel zal uitvallen bij vrouwen (en bij vrouwelijke auteurs) en in het nadeel zal uitvallen bij mannen (en bij mannelijke auteurs) is tamelijk duidelijk. De traditionele man-rol is namelijk *voordeliger* dan de traditionele vrouw-rol. Want de meeste aspecten van die man-rol (zoals gezag, instrumenteel gedrag, ...) zullen in het licht van de hedendaagse evaluatienormen positiever gewaardeerd worden dan de aspecten van de traditionele vrouw-rol. Die aspecten (expressief gedrag, ondergeschikt-zijn, ...) zullen omgekeerd dan ook negatiever geëvalueerd worden dan de traditionele man-rol. Onvermijdelijk zal dit dan ook betekenen dat een overgang van een traditionele naar een egalitaire sekserol een toename van voordelen (en afname van nadelen) voor de vrouwen zal meebrengen, en een afname van voordelen (en een toename van nadelen) voor de mannen zal meebrengen.

Wat de verschillen naar leeftijd betreft zal de verklaring eerder negatief geformuleerd moeten worden. Namelijk, de overgang van traditionele naar egalitaire sekserollen zal bij oudere mensen minder voorkomen dan bij jongere mensen omdat dit voor hen meer nadelen (en minder voordelen) meebrengt. Het kan namelijk verondersteld worden dat die verandering van oudere mensen een grotere aanpassing - want de gewoontevorming is bij hen groter en langer bestaande - zal vergen dan van jonge mensen.

Een grondige verklaring veronderstelt echter verder onderzoek, want het moet nog nagegaan of de aspecten van de traditionele man-rol sociaal meer gewaardeerd worden dan de aspecten van de traditionele vrouw-rol. Bovendien moet onderzocht worden of het veranderen zelf als een kost geëvalueerd wordt bij een kosten/batenanalyse.

Hierbij wil ik prof. dr. W. Dumon danken voor zijn nuttige opmerkingen bij de eerste versie van dit artikel (dat gebaseerd is op mijn eindverhandeling).

SAMENVATTING

Het centrale besluit van deze kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse van 16 recent bekronde kinderboeken is dat de tijd van strikt traditionele sekserollen in kinderboeken voorbij is. In bijna ieder onderzocht kinderboek werden in meerdere of mindere mate niet-traditionele en egalitaire aspecten van sekserollen teruggevonden. Ook werd vastgesteld dat het voornamelijk (1) jonge en vrouwelijke auteurs zijn die niet-traditionele kinderboeken schrijven, en dat het (2) voornamelijk vrouwelijke personages (en in mindere mate jonge personages) zijn die in kinderboeken een niet-traditionele sekserol toegewezen krijgen. Hoe tegenstrijdig het ook moege klinken, egalitaire sekserollen blijken (in kinderboeken) dus voornamelijk een vrouwelijke aangelegenheid te zijn.

ABSTRACT

Sex-Roles in Children's Books. A content Analysis of recently awarded Dutch books published in Belgium.

This paper aims at studying the possible evolution of the sex-roles in children's books. The most important conclusion of the quantitative content analysis (which measures the sex-role-indicators *importance of the sexes* and *tasks of the sexes*) and the qualitative content analysis (which measures the sex-role-indicator *behavior of the sexes*) of 16 awarded books, is that there is an evolution towards more egalitarian, and less traditional sex-roles in children's books. In almost every book there can be found egalitarian aspects of the sex-roles.

Other conclusions : (1) the not-traditional books are mostly written by young and female writers, and (2) the not-traditional persons in the books are usually female persons.

NOTEN

1. De belangrijkste inhoudsanalyses van sekserollen in kinderboeken zijn :
BEREAUD, S., Sex Role Images in French Children's Books, in *Journal of Marriage and the Family*, 1975, 37, 1974, 207.
SCHOENE, F., e.a., "Het Man-Vrouwbeeld in de (lagere) leerboekjes van een Nederlandse school", in *Sociologische Gids*, 1975, 389-393.
WEITZMAN, L.J., EIFLER, D., HOKADA, E., en ROSS, C., Sex-Role Socialisation in Picture Books for Preschool Children, in *American Journal of Sociology*, 1972, 1125-1150.
2. Er is dus slechts een gradueel verschil tussen de kwalitatieve en kwantitatieve inhoudsanalyse.
3. Deze term is slechts gebruikt in navolging van Geiken. Het is geen al te goede aanduiding van wat er eigenlijk precies onder begrepen wordt. Beter was geweest *gezags- en verantwoordelijkheidsstaken*.
4. In de noemer moet de maximale prestigescore (= 57) ingevuld worden, en niet $P_m + P_v$. Want als de afstand tussen twee bepaalde prestigescores P_1 en P_2 dezelfde waarde - en betekenis - heeft als de afstand tussen twee andere prestigescores P_3 en P_4 dan kan deze gelijkheid slechts aan het licht gebracht worden als 57 als noemer gehanteerd wordt. Bijvoorbeeld : het verschil tussen $P_1 = 5$ en $P_2 = 7$ heeft dezelfde waarde als het verschil tussen $P_3 = 53$ en $P_4 = 55$. Dit blijkt dan ook uit de corresponderende y' -waarde : $y'_{P_1/2} = y'_{P_3/4} = -0.03$;
5. Bij het vooropstellen van deze variabele *evaluatie* werd er verondersteld dat de aard van het seksegedrag bij positief geëvalueerde personages tegengesteld is aan de aard van het seksegedrag bij negatief geëvalueerde personages. Er werd echter vastgesteld dat dit slechts in de helft van de gevallen zo is. Daar de onderliggende hypothese dus niet bevestigd is, is een verdere analyse met betrekking tot deze variabele nutteloos.
6. De andere prijzen zijn : de Driejaarlijkse Staatsprijs voor Jeugdliteratuur, de Oostvlaamse Provinciale Prijs, de Westvlaamse Provinciale Prijs, de Prijs van de stad Knokke-Heist, de Prijs van de BGJG, de John Flandersprijs, de Lod. Lavkiprijs, de kanunnik Michielsprijs, de Interprovinciale Prijs voor Jeugdliteratuur, de Humorprijs voor het Nederlandstalige Jeugdboek, en de Rotaryprijs.
7. Deze theorie stelt dat een bepaald persoon slechts als model gekozen zal worden, als de situatie van dit model en de situatie van de leerling gelijkaardig zijn.
8. Dit werd berekend door middel van de door Holsti beschreven 'composite reliability'-betrouw-

- baarheidsscore (p. 137-138). Hierbij werd een score van $c = 0.86$ bekomen, en als daarbij geldt dat bij een volledige overeenstemming een $c = +1$, en bij een volledige willekeur een $c = 0$ bekomen wordt, dan is de betrouwbaarheid dus wel bevredigend.
9. Structuur wordt hier gezien als een geheel van gedragspatronen die dominant zijn in een bepaalde groep. Met deze gedragspatronen corresponderen patronen van dominante opvattingen en attitudes die gezien kunnen worden als de cultuur van die groep.
 10. Dat bij het samennemen van deze uitgeverijen geen te grote fout gemaakt wordt blijkt uit de kleine standaardafwijking. De andere uitgeverijen zijn : Altiora, Van In, Angelet, Roya en De Standaard.
 11. Uit de interviews kon ook afgeleid worden dat de uitgevers bij het beslissen over het al dan niet uitgeven van een manuscript ook oordelen over de voorstelling van sekserollen in die kinderboeken.

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE

- BROVERMAN, I.K., e.a., Sex-Role Stereotypes : A Current Appraisal, in *Journal of Social Issues*, 1972, 28, 59-78.
- CHAFETZ, J.S., *Masculine/Feminine or Human : An Overview of the sociology of Sex Roles*, Illinois, 1974.
- FLERX, V.C., FIDLER, D.S., en ROGERS, R.W., Sex Role Stereotypes : Developmental Aspects and Early Intervention, in *Child Development*, 1976, 47, 998-1007.
- FRIEDMAN, L.J., *Sex Role Stereotyping in the Mass Media : An Annotated Bibliography*, New York, 1977.
- GEIKEN, K.F., Expectations Concerning Husband-Wife Responsibilities in the Home, in *Journal of Marriage and the Family*, 1964, 349-352.
- HOLSTI, O.R., *Content Analysis for the Social Sciences and the Humanities*, London, 1969.
- KACERGUI, M.A., en ADAMS, G.R., Implications of Sex Typed Child Rearing. Practices, Toys, and Mass Media Materials in Restricting Occupational Choices of Women, in *The Family Coordinator*, 1979, 369-375.
- OSGOOD, C.E., The Representational Model and Relevant Research Methods, in de S. POOL, I. (ed.), *Trends in Content Analysis*, Illinois, 1959, 33-88.

Een eminente Vlaamse studie die interdisciplinaire en internationale aandacht verdient

Ivo Nuyens

De eerste lijn is krom

Gezondheidszorg tussen onderzoek en beleid

Dit boek vormt de neerslag van een breed opgezet en ambitieus onderzoeksprogramma over 'bezettingsgraad, structuur, ontwikkeling en werking van de eerstelijns gezondheidszorg, het gebruik ervan en de factoren die haar bepalen'.

Gedurende meer dan drie jaar onderzochten artsen en sociologen in onderlinge samenwerking vragen, zoals:

- Welke zijn de doorsnee-behoeften anno 1979 aan gezondheids- en welzijnszorg?
 - Hoe denken wij over gezondheid, ziekte en gezondheidszorg?
 - Overconsumenten wij farmaca en onderconsumenten wij onze huisarts?
 - Blijft preventief gezondheidsgedrag een vreemde eend?
 - Is de huisarts de spil in het zorgenproces?
 - Welke lijnen zijn aanwezig en welke afwezig in de hulpverlening?
 - Zit de hele gezondheidszorg op de eerste lijn?
 - Een concurrentiële opstelling tussen gezondheids- en welzijnszorg?
- 'De eerste lijn is krom' geeft op overzichtelijke en systematische wijze de antwoorden op al deze - en nog vele andere - vragen. Eenieder die belangstelling heeft voor een totaalbeeld van de eerstelijnszorg, zal in dit boek een uitstekende gids vinden dwars door de bestaande doolhof van vragen en reflecties heen.

Ivo Nuyens (1939), coördinator van het Nationaal Onderzoeksprogramma, is hoogleraar medische sociologie aan de universiteiten van Leuven en Antwerpen. Sinds 1968 leidt hij de afdeling Medische Sociologie van het Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U. Leuven. Op zijn naam staan een aantal wetenschappelijke en populariserende publikaties over gezondheidszorgvraagstukken, zoals *Medische-Sociologische Verkennen* (1974), *De Belgische gezondheidszorg in profiel* (1975), *Grenzen aan de medische macht* (1976), *Teaching medical sociology* (1978).

270 blz., 610 BF / f 38,50

ISBN 9060015886

Ook verkrijgbaar via de boekhandel

Van Loghum Slaterus

Besteladres voor België: Distybo bv, Santvoortbeeklaan 21-23, 2100 Deurne-Antwerpen.
Besteladres voor Nederland: Libresso bv, Postbus 23, 7400 GA Deventer.
